

УДК 811.161.2'37

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-1-39>**Оксана КЛАК,***orcid.org/0000-0001-9306-4123**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна) pelyhksju@ukr.net*

КАТЕГОРІЯ ВВІЧЛИВОСТІ ТА ЇЇ ЛЕКСИЧНІ РЕПРЕЗЕНТАНТИ (НА МАТЕРІАЛІ ПРИКМЕТНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Стаття присвячена аналізу феномену ввічливості та її вербальних репрезентантів у сфері лексичної семантики на матеріалі прикметників сучасної української мови. Зазначено, що особливий інтерес дослідників до питання ввічливості пов'язаний з її міждисциплінарним характером та багатоаспектністю. Так, ввічливість є об'єктом вивчення етики, психології, культурології, соціолінгвістики, психолінгвістики, психології, прагматики, комунікативної лінгвістики тощо. Її розглядають як соціальну норму, такт, етичну та прагмалінгвістичну категорію, як оцінку статусу людини, мовні максими, правила тощо. Наголошено, що, попри універсальність цієї категорії, ввічливість має виразні етнокультурні особливості, зокрема в їх вербальній реалізації, і є виявом специфіки відображення мовної картини світу певної нації.

Зазначено, що виокремлення відповідної лексико-семантичної групи серед прикметників української мови ґрунтується на соціокультурному розумінні ввічливості як вияву поваги, шаноби, привітності, люб'язності й доброзичливості до інших, тактовному й коректному поводженні, спілкуванні. З'ясовано, що прикметники, які характеризують людину за її поведінкою, що відповідає або ні етичним нормам, правилам ввічливості, формують лексико-семантичну групу (ЛСГ) на основі інтегрального компонента «ввічливий»/«грубий, неввічливий». Цей семантичний компонент, як і вся ЛСГ, пов'язані гіперо-гіпонімічними зв'язками із семантичним компонентом ад'єктивів «який поводить у певний спосіб стосовно кого-, чого-небудь» та лексико-семантичним полем морально-етичної характеристики особи. Наявність семи «ставлення» визначає можливість кваліфікації цих лексичних одиниць як релятивних прикметників.

Виявлено, що прикметники, які характеризують людину як ввічливу або грубу, формують дві опозиційні групи з домінантами **ввічливий**, **неввічливий**, які належать до ядра ЛСГ. Семантична структура інших конститuentів навколядерної зони складніша, інтегральне значення вони уточнюють додатковими семами: «спосіб, джерело набуття навичок пристойного поводження», «спосіб вияву ввічливості/неввічливості», «ступінь вияву ввічливості/неввічливості» тощо.

Проаналізовано периферійну зону мікропарадигми, до якої, зокрема, належать лексичні одиниці, які реалізують інтегральне значення групи на основі вторинної номінації (параметричні прикметники, прикметники зі значенням інтелектуальних характеристик особи, її соціального статусу, ад'єктиви зі значенням загальної оцінки тощо).

Ключові слова: ввічливість, категорія ввічливості, прикметник, лексико-семантична група, ядерна та периферійна зони, сема, вторинна номінація.

Oksana KLAК,*orcid.org/0000-0001-9306-4123**Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages and Culture of Professional Speech
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine) pelyhksju@ukr.net*

THE CATEGORY OF POLITENESS AND ITS LEXICAL REPRESENTATIVES (BASED ON THE MATERIAL OF ADJECTIVES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE)

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of politeness and its verbal representatives in the field of lexical semantics based on the adjectives of the modern Ukrainian language. It is noted that the special interest of researchers in the issue of politeness is related to its interdisciplinary nature and multifacetedness. Thus, politeness is a research object of ethics, psychology, cultural study, sociolinguistics, psycholinguistics, psychology, pragmatics, communicative linguistics, etc. Politeness is considered as a social norm, as a tact, as an ethical and pragmalinguistic category, as an assessment of a person's status, as language maxims, rules, etc. It is emphasized that, despite the universality of this category, politeness has distinct ethno-cultural features, in particular in their verbal implementation, and is a manifestation of the linguistic specificity of a certain nation's picture of the world reflection.

It is noted that the selection of the appropriate lexical-semantic group among the adjectives of the Ukrainian language is based on the sociocultural understanding of politeness as a manifestation of respect, honor, cordiality, kindness and benevolence to others, tactful and correct behavior, communication. It has been found that adjectives that characterize a person by their behavior, which corresponds or not to ethical norms, rules of politeness, form a lexical-semantic group based on the integral component "polite"/"rude, impolite". This semantic component, as well as the entire LSG with the semantic component of adjectives "which behaves in a certain way in relation to someone, something", and the lexical-semantic field of the moral and ethical characteristics of a person are related as hyponym and hyperonym. The presence of sema "attitudes" determines the possibility of qualifying these lexical units as relative adjectives.

It was found that the adjectives characterizing a person as polite or rude form two oppositional synonymous series with the dominant polite, impolite, which belong to the core of LSG. The semantic structure of other constituents of the zone close to the core is more complex, they specify the integral meaning with additional terms: "way, source of acquiring the skills of decent behavior", "way of showing politeness/impoliteness", "degree of showing politeness/impoliteness", etc.

The peripheral zone of the microparadigm was analyzed, which, in particular, includes lexical units that realize the integral meaning of the group on the basis of secondary nomination (parametric adjectives, adjectives with the meaning of intellectual characteristics of a person, his social status, adjectives with the meaning of general assessment, etc.).

Key words: *politeness, category of politeness, adjective, lexical-semantic group, core and peripheral zones, sema, secondary nomination.*

Постановка проблеми. Особлива увага до людини в усіх її проявах (зокрема її внутрішнього світу, переконань, світогляду, її місця й поведінки в соціумі, формування ціннісних пріоритетів) зумовила й зміну в аспектах, методах, предметах лінгвістичних досліджень останніх років. Сучасні мовознавчі дослідження усе частіше стають міждисциплінарними, а їх об'єктом є функціонування мови в різних соціокультурних контекстах.

Таким багатоаспектним, міждисциплінарним явищем є категорія ввічливості, яка є основою міжособистісного спілкування, важливим регулятором поведінки людей, необхідною передумовою їх оптимальної взаємодії, соціокультурної організації суспільства в цілому.

Аналіз досліджень. Категорія ввічливості та різні способи й форми її реалізації неодноразово привертала увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників (Х. Арндт, П. Браун, Е. Гофман, Е. Гуді, Дж. Гумперц, А. Кашер, Т. Кочман, Р. Лакофф, С. Левінсон, Р. Уотс, Б. Фрейзер; Н. Бабич, А. Безноса, С. Богдан, А. Болотнікова, Л. Гнатюк, Н. Дзюбак, В. Литовченко, Н. Плющ, М. Стельмахович, М. Темлеки тощо). Так, до граматичних аспектів вираження ввічливості зверталися у своїх наукових розвідках С. Богдан, Г. Кузь, О. Мельничук, О. Миронюк, М. Стельмахович, С. Шабат, до питань мовного етикету як складника категорії ввічливості – Є. Демченко, Т. Терещенко, Я. Радевич-Винницький, зокрема на матеріалі корейської мови – Ю. Скрипник, японської – К. Комісаров, С. Іде, Т. Ветцель; до лінгвістичних аспектів категорії ввічливості в рекламному дискурсі – С. Федоренко, О. Бесклетна, О. Шепелева, О. Муханова та в іншомовному мовленні – Н. Рудик тощо.

Проте поза увагою спеціальних лінгвістичних студій залишаються мовні одиниці ввічливості,

зокрема на лексичному рівні, та їх систематизація в сучасній українській літературній мові.

Мета статті – з'ясування поняття ввічливості, виокремлення лексичних засобів її вираження, опис їх семного складу, зв'язків та відношень між ними.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на багатоаспектність та міждисциплінарний характер, поняття «ввічливість» не має однозначного трактування. Як зазначає Н. Бабич, у 60–80-х роках ХХ століття ввічливість розглядали як поведінку у міжнародних відносинах, яке обумовлене не юридичними нормами та обов'язками, а міркуваннями пристойності, взаємної поваги, гостинності, доброзичливості, підкресленої пошани, що поділяються також іншою стороною (Бабич, 1990: 232).

У «Сучасному словнику з етики» під ввічливістю розуміють «форму взаємин між людьми, що виявляється в уважності, доброзичливості, бажанні добра іншій людині, в коректності, люб'язності, делікатності і такті, в готовності зробити послугу тому, хто цього потребує; рису характеру, моральну якість людини, що характеризує поведінку особи, для якої повага до людей стала повсякденною нормою і звичним способом поводження з оточенням; ...уміння і звичку шанобливо і тактовно спілкуватися з людьми, готовність вислухати протилежну сторону і знайти компроміс» (Тофтул, 2014: 70). Ввічливістю називають і таку поведінку людини, яка з повагою ставиться до інших, є уважною й послужливою, дотримується правил етикету і ритуальних форм спілкування (ВУЕ, 2019: 30).

При цьому науковці звертають увагу на те, що розуміння ввічливості в різних культурах має суттєві відмінності. Так, в одних народів основними критеріями ввічливості є шанобливість і повага,

в інших – скромність, а в деяких – показна увага до свого оточення. Тому неправильно стверджувати про наявність певного еталону ввічливості чи порівнювати народи за цією ознакою й кваліфікувати один із них як більш або менш ввічливого за інших. Розглядати цей аспект морально-етичних відносин варто лише з урахуванням специфіки культури й особливостей соціальних стосунків, характерних для представників певного етносу, адже «спілкування людей завжди відбувається в межах певної культури із використанням конкретної етнічної мови, неповторних мовних картин світу, а також законів спілкування, випрацюваних у межах цієї мови та культури» (Бацевич, 2004: 251). Таким чином, попри універсальність категорії ввічливості, відмінності в її розумінні різними культурами суттєво впливають на стилі комунікації (Kádár, Naugh, 2013; Watts, 2003). Залежно від традицій соціального устрою суспільства та особливостей культури певного народу ввічливість може більшою мірою виявлятися в дотриманні дистанції між комунікантами, повазі до їх особистісного простору або, навпаки, в близькості до оточення, прагненні до колективізму. Через відмінності у статусних ролях учасників спілкування, їх віці, статі ввічливість в одному випадку буде виявлятися у повазі, шанобі до особи, старшої за віком чи вищої за статусом у суспільстві, а в іншому – у прагненні до рівноправності, партнерства. Беручи до уваги емоційне забарвлення, можна виділити людей привітно-ввічливих (до всіх, хто оточує особу), шанобливо-ввічливих (до старших за віком), вимогливо-ввічливих (до дітей), холодно-ввічливих (до людей, які з тих чи тих причин є неприємні).

Дослідники, які вивчають комунікативний аспект ввічливості, наголошують на необхідності врахування відповідних стратегій мовленнєвої поведінки, правил, завдяки дотриманню яких учасники спілкування досягають бажаних цілей.

Так, П. Грайс виділяє так звані максими ввічливого спілкування (етичні норми, яких повинні дотримуватися учасники комунікативного акту):

1) *максиму такту*, відповідно до якої треба мінімізувати витрати зусиль партнера та намагатися збільшити його вигоду;

2) *максиму великодушності*, тобто мінімізацію вигоди для себе та перекладання всіх зусиль на себе;

3) *максиму схвалення*, що полягає в забороні сварити іншого;

4) *максиму скромності* – уникнення розбіжностей та прагнення до згоди;

5) *максиму симпатії* – настанову бути доброзичливим (Grisce, 1975).

Складність, багатоаспектність та міждисциплінарний характер поняття «ввічливість» зумовлюють труднощі у визначення лексичних репрезентантів відповідної семантики серед прикметників української мови.

З-поміж лексичних одиниць морально-етичної характеристики людини виокремлюють мікрополе зі значенням ставлення до інших людей, манерою поведінки, що виникає в міжособистісних контактах і зумовлена суспільними чинниками. Ставлення до інших реалізоване в соціальній поведінці, воно має оцінний характер та виявляється і в позитивних, і в негативних рисах людської вдачі, позначаючи у такий спосіб кон'юнктивні, об'єднувальні відносини чи слугуючи номінаціями ситуації диз'юнкції, духовного відторгнення між людьми.

Спільним семантичним компонентом ад'єктивів зазначеної парадигми є «який поводить у певний спосіб стосовно кого-, чого-небудь». Значну групу серед ад'єктивів із цим значенням становлять ті, що позначають ставлення до інших, яке відповідає або ні правилам пристойності, ввічливості. Їм властивий інтегральний компонент «ввічливий / грубий», який найповніше виражений у домінантах опозиційних груп *ввічливий, неввічливий*. Цей компонент семантично складний і передбачає хороші манери, повагу, люб'язність, увагу до інших. Ці ознаки по-різному комбіновані в значеннєвій структурі конститuentів аналізованої групи і становлять її семантичний обсяг.

Значення «який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність» маніфестують прикметники *ввічливий (увічливий)* (СУМ ONLINE), *чемний* (СУМ, т. 11: 293), *гrecний* (СУМ ONLINE), *делікатний* (СУМ ONLINE), *привітний* (СУМ, т. 7: 576), *привітливий* (СУМ, т. 7: 575), *люб'язний* (СУМ ONLINE): *До смішного соромливий, делікатний, зовсім безпорадний у практичних речах, цей шепелявий улюбленець муз не викликає з твого боку серйозного зацікавлення* (О. Гончар); *... видно, цей привітний, коректний містер Кирик чимось привабив малюка* (О. Гончар); *Хоча Мухтар Омарханович був добрим і чемним, його... не переставало дратувати невігластво багатьох жителів цього континенту...* (О. Гончар); *Дівчатко виросло слухняне, ввічливе і добре вчилася* (Остап Вишня); *Рівнянський вїт, гречний газда Василь Крильчук, прийшов до церкви в супроводі начальника рівнянського поста крайової жандармерії...* (М. Матіос).

Уточнювальними значеннєвими ознаками інших конститuentів є:

1) «спосіб, джерело набуття навичок пристойного поведіння», виражений семантичним множинником «як результат виховання» в значеннєвій структурі прикметника *вихований* (СУМ ONLINE): *Ще перед тим пані не раз хвалилася сином, який він порядний, добре вихований* (О. Гончар);

2) «спосіб вияву ввічливості», експлікований семою «який володіє почуттям міри, такту» в ад'єктивах *коректний* (СУМ ONLINE), *тактовний* (СУМ, т. 10: 26), *скромний* (СУМ, т. 9: 324): *Розумів [Андрій], що йому так зразу сваритися з слідчим не випадає, і тому намагався бути коректним...* (І. Багрянний); – *Ларик тобі не заважає тиме. Ти ж знаєш, який він тактовний* (І. Роздобудько);

3) сема ступеня вияву ознаки – компонент «дуже» («дуже ввічливий») – в прикметнику *шанобливий* (СУМ, т. 11: 404): *Хай не подумає хто-небудь із наших міністрів, що Микита взагалі не досить шанобливий до них* (О. Гончар);

4) «вишукано, підкреслено чемний» у семантичній структурі (часто вторинній) ад'єктивів *галантний* (СУМ ONLINE), *лицарський* (СУМ ONLINE), *рицарський* (СУМ, т. 8: 546), *куртуазний* (книжн.) (СУМ ONLINE), *салонний* (СУМ, т. 9: 20): *І кличе вродливого парубка. Той до послуг дуже галантний, але сам взяти не може і обіцяє знайти підводу* (М. Коцюбинський);

5) емоційно-оцінні компоненти – *чемненький* (СУМ, т. 11: 293), *звичайненький* (СУМ ONLINE), *привітненький* (СУМ, т. 7: 575).

Периферію мікропарадигми становлять прикметники інших лексико-семантичних груп, які у вторинних значеннях актуалізують сему «ввічливий». Це, зокрема, лексичні одиниці зі значенням:

а) **особливостей розвитку уваги** – *уважний* (СУМ, т. 10: 364): *Який уважний гетьман, і до жінок ввічливий, але ж і йому не вільно давати себе безкарно обіжати, бо він гетьман...* (Б. Лепкий);

б) **інтелектуальних характеристик особи, що виявляються в поведінці**, – *обачний* (рідко) (СУМ ONLINE): *... Нестор був настільки обачним, що від ночівлі відмовився* (І. Вільде);

в) **загальної оцінки** – «відповідність / невідповідність уявленням про загальноприйняте, природне, нормальне, звичне» – *звичайний* (СУМ ONLINE): *Вона ні-коли не вередувала. Вона прохала багато, але завжди такого, що могли його батько з матір'ю дати їй. І всі казали: – Яка слухняна та звичайна дівчина!* (Б. Грінченко);

г) **належності до певного класу або шару суспільства, певної групи** – *лицарський*,

рицарський, салонний: *Здавалося б, лицарський народ, знає лицарський звичай* (Б. Лепкий);

д) **просторових ознак, зокрема товщини об'єктів** – *тонкий* (СУМ, т. 10: 187–189): *У поведженні зі старшими Петро дуже тонкий*.

До периферійної зони аналізованого ряду належать також лексичні одиниці з обмеженою сферою та низькою частотністю вживання: *обхідливий* (рідко) (СУМ ONLINE), *обіхідливий* (обіходливий) (рідко) (СУМ ONLINE), *поштивий* (почтивий) (розм.) (СУМ, т. 7: 488), *учтивий* (розм. рідко) (СУМ, т. 10: 538), *куртуазний* (книжн., рідко), *припитливий* (розм.) (СУМ, т. 7: 708), *шановливий* (заст.) (ВТСУМ : 1388): *А попи – народ учтивий – куди! нікому не жалують хліба-солі* (А. Свидницький); *Про що людей поштивих звіdomляєм і на потонні вписуєм віки* (Л. Костенко).

Близькими до синонімічного ряду з доміантою *ввічливий* є лексеми, ідентифіковані семою «з високим рівнем культури» – *культурний* (у функції якісного прикметника) (СУМ ONLINE), *інтелегентний* (СУМ ONLINE), *культурненький* (пестл.) (СУМ ONLINE); ад'єктив *малокультурний* (СУМ ONLINE) з експліцитним семантичним компонентом «недостатньо» та прикметник *церемонний* (СУМ, т. 11: 202) у значенні «надзвичайно ретельний у дотриманні прийнятого етикету, правил поведінки, у своїх діях»: *Як Степан не був ще такий культурний, щоб догадатись покликати постать із серветкою, постукавши ножом об склянку, то вийшов у коридор гукнути її* (В. Підмогильний); *Коли лідери держави опускаються до прямих образ одне одного, це жахливо. Інтелегентні начебто люди, це й при посадах...* (Високий Замок, 2009, 12 лист., 2).

Опозиційну групу зі значенням «який нехтує правилами пристойності, який поводить себе нечемно» становлять лексичні одиниці *неввічливий* (СУМ ONLINE), *нечемний* (СУМ ONLINE), *нетречний* (СУМ ONLINE), *непривітний* (СУМ ONLINE), *нелюб'язний* (СУМ ONLINE), *неповажливий* (СУМ ONLINE), *нешанобливий* (СУМ ONLINE), *брутальний* (СУМ ONLINE): *Чому ви [жевжики] такі? Чому неповажливі до людей, сумні, дражливі?* (О. Гончар); *«Яка вона [Нечачева] була б гарна, якби не була брутальна!» – подумав Андрій і опустил голову* (І. Багрянний); *Але ж цього мало. Він [учитель] був навіть неслухняний і неввічливий до начальства* (Б. Грінченко); *Курятка мої любесенькі, ну, котра першою прийде до мене, я ж заплатив, а ви такі нетречні...* (Р. Іванчук).

Диференційними семантичними ознаками інших конститuentів групи є:

1. «Спосіб, джерело набуття навичок пристойного поведіння», виражений семою «який не одержав належного виховання» у структурі прикметника *невихований* (СУМ ONLINE): *А тепер я дивлюся у темні обриси вуличних стовпів – і чую, що запустила б атомну бомбу, коли б цей брехун, це бидло, ця невихована худоба показала з-за рогу...* (М. Матіос);

2. «Спосіб вияву невічливості», експлікований семантичними множниками:

2.1. – «який не володіє почуттям міри, такту»: *нетактовний* (СУМ ONLINE), *некоректний* (СУМ ONLINE), *безтактний* (СУМ ONLINE), *безтактовний* (СУМ ONLINE), *неделікатний* (СУМ ONLINE), *нескромний* (СУМ ONLINE): *Некоректна людина; Але Макс такий неделікатний, що навіть не дослухує Труді до кінця, навіть не прощається з Руді й швидко виходить із зали.* (В. Винниченко);

2.2. – «який діє, поводить непристойно, зарозуміло, грубо»: *нахабний*: *Бо, як сказано, святе місце порожнім не буває, тож його махом займали нахабні придурки, які імітували премудрих...* (Г. Тарасюк);

2.2.1. – «який поводить з викликом іншим»: *зухвалий* (СУМ ONLINE): [Анеля:] *Відтоді, як ти послужила на фабриці, ти страшенно зіпсувалася, Маклено. Особливо морально – стала невічлива, груба, зухвала* (М. Куліш);

2.2.2. – «який поводить надміру нахабно, розв'язно, невимушено»: *безцеремонний* (СУМ ONLINE), *нецеремонний* (СУМ ONLINE), *безпардонний* (розм.) (СУМ ONLINE), *розперезаний* (нідсил., розм.) (СУМ, т. 8: 759), *фамільярний* (СУМ, т. 10: 558), *розв'язний* (СУМ, т. 8: 641): *І приходять якісь безпардонні пронози. Потираючи руки, беруться за все* (Л. Костенко); *Але природний такт і черезмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної й уїдливої нав'язі...* (М. Хвильовий);

2.2.3. – «який діє зухвало, безцеремонно і напористо» – *нахрапистий* (розм.) (СУМ ONLINE): *Дьома, повертаючись із селища, застав Марію на тому самому місці, де залишив її з отим нахрапистим капітаном* (О. Гончар);

2.2.4. – «який діє зухвало, нахабно, грубо» – *хамовитий* (розм.) (СУМ, т. 11: 16): *А витівка хамовитого нардепа – це вже, як кажуть, апофеоз* (Високий Замок, 2012, 22–28 бер., 2);

3. «Низький рівень культури, відсутність культурних навичок» – *некультурний* (СУМ ONLINE), *неінтелігентний* (СУМ ONLINE), *пошлий* (розм.) (СУМ, т. 7: 486), *вульгарний* (СУМ ONLINE): *Стала [Клавда] цинічною й вульгарною, як дівка з вулиці* (І. Вільде);

4. Ступінь вияву інтегральної якості, виражений семантичним компонентом «досить нахабний», «не досить ввічливий», – *різкуватий* (СУМ, т. 8: 565), *грубуватий* (СУМ ONLINE), *нахабнуватий*: [Друг:] *У вас, мабуть, склалося враження, що мій приятель трохи нахабнуватий...* (М. Стельмах).

Численний блок становлять лексичні одиниці, які актуалізують інтегральну семантику мікропарадигми (часто ускладнену диференційними семами) на основі вторинної номінації, первинними ж значеннями належать до груп, що позначають:

а) *параметричні ознаки предметів, зокрема їх товщину* – *грубий* (СУМ ONLINE), *грубуватий*, *нетонкий*: *Для Грині просто загадка, як це вона, Тамара... сама себе прирекла на те, щоб зараз принижуватись перед оцим нікчемою, грубим, брутальним типом, якому вона віддала себе* (О. Гончар); *Свиня він, Карафолька, довгоносик, нетонкий, неделікатний чоловік* (В. Нестайко);

б) *ступінь, силу вияву певного явища* – *різкий* (СУМ, т. 8: 564), *різкуватий* (СУМ, т. 8: 565): *Його [Бовдура] різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще різкою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині* (І. Франко);

в) *загальну оцінку* – *відповідність / невідповідність уявленням про загальноприйняте, нормальне, звичне* – *незвичайний* (розм.) (СУМ ONLINE): *Діждавсь [син], що виявився багач з чужого села, і засваталася вона [Терничиха] з тим багачем, а його, як на воді лишила... Та що ви думаєте? Яка недобра, яка незвичайна! Ходить та й ходить було в нас перед віконню – йому жалю завдає* (Марко Вовчок);

г) *зовнішні особливості предметів, особливості тілобудови людини* – *дерзкий* (розм.) (СУМ ONLINE): *Хто мене з полів і злих потоків У життя твоє, скажи, приніс? Трудного, жорсткого на слові, Дерзкого та й ще чого бува* (А. Малишко);

г) *зовнішні особливості поверхонь, які сприймаються тактильно*, – *шорсткий* (СУМ, т. 11: 510): *Така ось жінка шорстка й непривітна!* (СУМ, т. 11: 510);

д) *подібність до тварин* – *свинуватий* (розм.). Народні уявлення про свиню як про грубу, неохайну тварину асоціюються з нахабною, нечесною поведінкою людини: *Баба Мокрина замовкла, хлипаючи і постогнуючи. І мені стало її жаль. Свинуваті-таки в неї діти* (В. Нестайко);

е) *фізичний стан об'єктів, зумовлений спрямованою на них дією*, – *неотесаний* (*необтеса-*

ний) (СУМ ONLINE), *нетесаний* (СУМ ONLINE). Переносне значення морально-етичної оцінки людини виникає на основі асоціативного уявлення про неотесаний предмет як про такий, якому не надали вишуканої, витонченої форми, «неокультурили»: *Боюся, що її нема й у словах... – я вирішив бути нахабним і настирливим, як справжнє неотесане мурло, якому може зійти з рук його тупа незграбність* (І. Роздобудько);

є) *інтелектуальні характеристики особи, що виявляються в поведінці, – необачний (рідко): За се все ви не були невдячні, – не скажу, щоб були необачні* (І. Франко);

ж) *зовнішній вигляд людини (зокрема елементів її одягу) – розперезаний* (від дієслова *розперизуватися* – 1. Розв'язувати, розстігати на собі або знімати з себе пояс (СУМ, 8: 759): *Розперезаний розбишака*.

До периферійної зони мікропарадигми належать лексичні одиниці, функціонування яких обмежене розмовним стилем мовлення (*непоштивий* (СУМ ONLINE), *нахальний, наглий, пошлий, нахрапистий, хамовитий* тощо), хронологічно марковані прикметники *мужикуватий* (*заст., знев.*) (СУМ, т. 4: 821), *сиволатий* (*заст., знев.*) (СУМ, т. 9: 155), рідковживаний ад'єктив *зухвальний* (СУМ ONLINE), діалектизм *безчельний* (СУМ ONLINE): *Цар – нахальна людина* (Б. Лепкий); *Непоштиві ми...: пліткуєм, як свині, про кожного – нечисто* (І. Барка); *Цар був жорстокий і наглий, як дикун...* (Б. Лепкий).

Висновки. Отже, багатоаспектність та міждисциплінарний характер ввічливості зумовлює багатозначність у тлумаченні цього поняття. Його розглядають як соціальну норму, етичну, соціокультурну, мовну, прагмалінгвістичну, комунікативну

категорію, акцентуючи водночас на її національній специфічності, поведінковій сутності, вербальному і невербальному вираженні, на необхідності врахування як мовних, так і позамовних чинників. Усі ці ознаки визначають специфіку розуміння ввічливості українцями та способи вербалізації відповідної характеристики особи на лексичному рівні, зокрема прикметниковими словами.

Лексико-семантична група прикметників, об'єднаних значенням «ввічливий/неввічливий», є системно-структурним утворенням, побудованим за принципом ядра та периферії. Основною кваліфікаційною особливістю, яка визначає належність ад'єктивів до цієї групи, є наявність сем «ввічливий», «неввічливий» у значеннєвій структурі слова. Семи позитивної або негативної оцінки зумовлюють стратифікацію конститuentів на опозиційні групи з чітко окресленою паралельною структурою, при цьому група зі значенням негативної оцінки («неввічливий») суттєво більша, ніж група зі значенням позитивної оцінки («ввічливий»). Зумовлено це тим, що явища, ознаки, які збігаються з поняттям норми, не викликають такого інтересу й емоцій у мовців, як ті, що суперечать їй.

Наявність додаткових семантичних чи емоційно-оцінних компонентів, стилістичних відтінків, частотність уживання тощо визначає розгалуженість периферійної зони відповідної мікропарадигми.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в компаративному аналізі лексичних репрезентантів категорії ввічливості та їх семного складу у споріднених чи неспоріднених з українською мовами для з'ясування особливостей формування відповідних мовних картин світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів: Світ, 1990. 232 с.
2. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
3. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / Уклад. Арістова А. В., Шліхта І. В. Київ: Держ. наук. установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: Академія, 2004. 344 с.
5. Kádár D., Haugh M. Understanding Politeness. Cambridge, 2013. 295 p.
6. Watts Richard J. Politeness. Cambridge, 2003. 304 p.
7. Grice H. P. Logic and Conversation. *Syntax and Semantics* /Ed. G. Cole, G. Morgan. N. Y. 1975. Vol. 3. Pp. 26–47.
8. Словник української мови ONLINE. Т. 1–13. URL: <https://sum20ua.com/>
9. Словник української мови: в 11 т. / Редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
10. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

REFERENCES

1. Babych N. D. Osnovy kultury movlennia [Fundamentals of Speech Culture]. Lviv: Svit, 1990. 232 p. [in Ukrainian].
2. Toftul M. H. Suchasnyi slovnyk z etyky. [Modern Dictionary of Ethics]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka, 2014. 416 p. [in Ukrainian].

3. Velyka ukrainska entsyklopediia. Tematychnyj slovnyk hasel z napriamu “Filosofski nauky” (filosofia, lohika, etyka, estetyka) [The Great Ukrainian Encyclopedia. Thematic dictionary of slogans in the field of “Philosophical Sciences” (philosophy, logic, ethics, aesthetics)]. Aristova A. V., Shlikhta I. V. (ed.). Kyiv: Derzh. nauk. ustanova “Entsyklopedychnе vydavnytstvo”, 2019. 256 p. [in Ukrainian].
4. Batsevych F. S. Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky [Fundamentals of Communicative Linguistics]. Kyiv: Akademiia, 2004. 344 p. [in Ukrainian].
5. Kádár D., Haugh M. Understanding Politeness. Cambridge, 2013. 295 p.
6. Watts Richard J. Politeness. Cambridge, 2003. 304 p.
7. Grice H. P. Logic and Conversation. *Syntax and Semantics* /Ed. G. Cole, G. Morgan. N. Y. 1975. Vol. 3. Pp. 26–47.
8. Slovnyk ukrainskoi movy ONLINE [Dictionary of the Ukrainian language ONLINE]. T. 1–13. URL: <https://sum20ua.com/> [in Ukrainian].
9. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.]. I. K. Bilodid (ed.). Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980. [in Ukrainian].
10. Velykyj tлумachnyj slovnyk ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the Ukrainian language]. V. T. Busel (ed.). Kyiv; Irpin: VTF “Perun”, 2003. 1440 p. [in Ukrainian].